

Hegedűs Rita*

KÉZ A KÉZBEN...

Gondolatok a funkcionális nyelvreírás és a hibaelemzés áldásos kölcsönhatásáról

Ha megkérdeznénk a magyar mint idegen nyelv oktatásának területén nagy gyakorlattal rendelkező kollégákat, hogy milyen álmaik magyarnyelv-tanulója, a válaszadók nagy többsége minden bizonnyal a tiszta lappal induló, lehetőleg még anyanyelvének grammatikájától is érintetlen, jó fülű, szorgalmas és érdeklődő diákot jelölné meg. Ha itthoni idegennyelv-tanárainknak tennénk fel ugyanezt a kérdést, ők is hasonlóképpen választanának: ugyanis mindannyian szeretnénk kikerülni az anyanyelv grammatikája által létrehozott szellemi béklyókat, melyek különösen a „magyar nyelvtanítás emlőjén” cseperedő diákok számára jelentenek időnként áthághatatlan akadályt. Ez a béklyó, bilincs avagy korlát – nevezzük akárhogy – rendkívül egyszerűen és észrevétlenül épül bele diákjaink gondolkodásába. Épp a legfogékonyabb éveikben erőltetjük – erőltetik – rájuk a magyar leíró grammatikai kategóriákat, a felibe-harmadába megfogalmazott szabályokat, amelyeket aztán axiómának tekintve igyekeznek átvinni az újonnan tanulandó nyelvekre, azaz e szabályrendszer szemüvegén keresztül próbálják megérteni az új nyelvet. A nyelvtanulás kudarcainak okait kutatva számtalan kérdést vizsgáltak már meg a hozzáértők, keresve a választ nyelvünk szerkezetében, a tantárgy-pedagógiában, a tanár/diák lelki alkatában, nemegyszer a néplélekben, a politikában, a szociális helyzetben, s ezerféle helyen még. Csak egy területre nem merészkedett egyetlen bátor kutató sem: az anyanyelvi magyarnyelv-oktatás tárgyát és irányát nem merte még csak meg sem közelíteni. Odáig mindenki eljutott, hogy nyelvünknek az indoeurópai nyelvekétől eltérő szerkezetében találja meg az idegen nyelv elsajátítási nehézségének legfőbb okát; de odáig, hogy az egynyelvi – anyanyelvi – szempontok szerint felállított kategóriákkal ez nem lehetséges, odáig kevesen jutottak el. Szívem szerint szólt Voigt Vilmos a 2004-es lektori konferencián tartott előadásán: „Köztudott tény, hogy egy nyelvet igazán mélyen csak az ismerhet fel/meg, aki azt belülről tanulta meg, „mindennap” használja. (...) Köztudott tény az a parado-

* Hegedűs Rita, egyetemi adjunktus, ELTE Központi Magyar Nyelvi Lektorátusa, hegedus.rita@gmail.hu

xon is, hogy egy nyelvet igazán mélyen csak az ismerhet fel/meg, aki azt kívülről tanulta meg. Aki számára mindvégig új, idegen, furcsa, váratlan jelenség marad”. A professzor úr által megfogalmazottak tökéletesen egybevágznak az általam már sokszor citált Ballagi idézettel: „Mikor idegen nyelvet tanulunk, első tekintetre sok olly sajátság ötlük szemünkbe, mellyekre az, ki a’ nyelvet gyermekségétől fogva beszélte, soha nem figyelmeztet; amaz már eleve kényszerítették a’ nyelv’ törvényeit tanulmányozni, hogy megértse [...]. Innen van az, hogy az anyanyelv’ szabályaival rendesen csak idegen nyelv’ tanulása’ nyomán ismerkedünk meg, és hogy némileg nehezebb az anyanyelv’ szabályait, mint idegen nyelv’ grammatikáját megírni” (Ballagi Móricz 1855: 590–591).

Visszatérve kiinduló gondolatunkhoz: a probléma egyrészt abban rejlik, hogy a magyar, illetve idegennyelv-tanuló nyelvtani ismereteit a forrásnyelvből nyerte, csak erre tudja vonatkoztatni. S legyünk őszinték: a kategóriák specifikussága, esetlegessége miatt nem is lehetséges más struktúrájú nyelvet leírni a segítségükkel.

Grammatika nélkül nem lehet nyelvet oktatni. A nyelvoktatás története ugyan tele van erre irányuló kísérlettel, de azon nyomban megjelenik ellentéte, a grammatika túlbujánzása is. Legyen szó akár a klasszikus grammatizáló-fordító módszeréről, akár a direkt módszeréről, a közvetítő vagy a kommunikációt középpontba helyező, a nyelvtant tökéletesen elvető elképzelésekről, előbb-utóbb kiderül: a grammatika nem nélkülözhető. A kérdés: milyen rendszerszemléletre van szükség, amelyre alapozva a nyelvtanításban is használható nyelvreírás, pedagógiai grammatika építhető.

A funkcionális szemlélet központi kategóriájának a kommunikáció megvalósulását tartja, minden a közlés céljának van alárendelve – tehát a pragmatika prioritáshoz jutott. A funkcionális grammatika nem a kommunikáció alapjául szolgáló rendszert, hanem a kommunikációt mint eseményt, folyamatot vizsgálja – nevezhetjük akár a pillanat tudományának is, de megállja a helyét a humboldti *energeia* is. Tehát egyfelől ott a rendszerkényszer, hogy rigorózus szabályokba foglaljuk, leírjuk, rögzítsük, s ennek alapján tanítsuk a nyelvet – de ezzel épp a gyereket öntennénk ki a fürdővízzel együtt: a mozgást, az utánozhatatlant, a minden pillanatban újra születő és kihunyó alkotást merevítjük meg, szinte kiterítjük. Így nyelvészkedés, nyelvtanítás címén ezt a tetemet boncolgatjuk. Tudjuk ugyan, hogy az orvostudományban nélkülözhetetlen a patológus, de egészségügyi panaszainkkal mégis inkább a gyakorló orvoshoz fordulunk. E morbid hasonlattal „mindennapi nyelvoktatásunk” számára próbáltam érzékelhetővé tenni a Humboldt, Gabelentz, Saussure, Chomsky nevével összekötött nyelvi rendszer és nyelvhasználat dichotómiáját, melynek elemzése során Coseriu egészen világosan és kézzelfoghatóan rámutat a formális és funkcionális nyelvszemlélet különbségére, a különbségek okaira. Coseriu interpretációjában Saussure természetesen felismerte, hogy a *nyelv* csak az egyének beszédében létezik, és a *beszéd* mindig azt jelenti, hogy egy nyelvet beszélünk. A nyelv szükségszerűen ebben és csak ebben a körforgásban létezik. Saussure ennek az állandóan változó, mozgásban lévő, heterogén rendszernek a mélyreható vizsgálatát megkerülte, helyette inkábbba *langue* mellett döntött, tehát a „könnyebb utat” választotta. Coseriu szerint senkinek sincs joga, hogy kilépjen a

nyelv megvalósulásának vérkeringéséből, s hogy a két pólus egyikét kezelje elsődlegesnek. Coseriu *System* és *Norm* fogalma nem esik egybe a *langue*, illetve a *competence*-szel, mert az előbbiek sem nem a beszéddel szembenálló realitások, sem nem a „beszéd aspektusai”, hanem formák, absztrakciók, amelyek a beszédtevékenység során fellépnek. Fontos kiemelni, hogy absztrakcióról, és nem redukcióról beszél. „A konkrét beszédnek, a nyelv egyetlen kutatható valóságának alapján visszamenőlegesen kellene kidolgozni a norma és rendszer fogalmakat, amelyek a mindenkor vizsgált beszédaktus és annak modellje között fennálló relációkat is figyelembe veszik. Rendszer és norma azt a két dimenziót jelenti, amelyekben az ember a természettől és kultúrától meghatározottan szükségszerűen létezik” (idézi Kennosuke Ezawa 1985).

Ezzel az elméleti / tudománytörténeti kitérével megpróbáltam rávilágítani, hogy mennyi ellentmondás húzódik meg a nyelvoktatás háttérében. Jószérivel még az is tisztázásra szorul, hogy egyáltalán mi a nyelvoktatás tárgya, azaz mi a nyelv; mit kell leírunk és hogyan. Funkcionális grammatikám tárgyaként a *nyelvhasználat rendszerét* jelöltem meg, szem előtt tartva Coseriu fent idézett gondolatait. A *hogyan* kérdésre korábbi előadásaimban igyekeztem válaszolni: a nyelvek közötti átjárhatóság biztosítására a történeti-leíró, de akár a mereven strukturális megközelítés helyett funkcionális-szemantikai, illetve fogalmi kategóriákkal operáltam, szem előtt tartva a magyar nyelv jellemző világnézeti sajátosságait. A csomópontok megtalálásában, kiválasztásában a hallgatóim igazítottak útbá: az ilyenkor szokásos közhely maga a megtestesült valóság: *ez a munka nem jöhetett volna létre a diákok hibái nélkül*. Ők biztosították számomra a külső nézőpontot, az ő tévedéseik figyelmeztettek a magyarázatok, szabályok gyengeségére. Arra, hogy miért *fűzfán-fütyülő rézangyalt* emlegetünk Voigt Vilmos *nyírfánsüvöltő ezüstarkangyala* helyett, vagy miért *dugóbúzóval* nyitjuk ki a vörösboros – és nem pirosboros! – üveget Brachfeldt Siegfried *rejtővonója* helyett, még nem ad választ a grammatika, de a hibák szisztematikus elemzésével, az ebből leszűrt következtetésekkel megmutatja a tipikus helyzetekben való tipikus nyelvi megnyilvánulások szabályszerűségeit, a nyelvhasználaton keresztül bizonyos fokig magyaros gondolkodásra készíteti a barátságos idegent.

A továbbiakban a „hasznos hibákat” több szempont szerint csoportosítanám:

A) Azok a jelenségek, amelyek a rendszer pontosabb leírásával, tágabb összefüggéseinek feltárásával megmagyarázhatók.

Minden magyar szakos hallgató fújja a szabályt, hogy „a felszólító módot tartalmazó mellékmondatok helyett akkor használhatunk infinitívuszos szerkezetet, ha a fő- és mellékmondat alanya azonos.” Egy magyar valószínűleg nem mondana olyan mondatot, hogy *A jubász kimegy a birkákkal a legelőre legelni.*; majd rosszálló pillantásomat látva a külföldi kijavította önmagát: *A jubász kimegy a birkákkal, hogy legeljenek.* Hát igen. Az explicit szabálynak azt is tartalmaznia kellene, hogy nem árt tisztázni, kire vonatkozik a mondat állítmánya; valamint az infinitívuszos szerkezetet akkor is használhatjuk, ha a főmondat cselekvése közvetlenül a mellékmondat alanyára mint *páciensre, recipiensre* irányul: *Elküldöm a gyereket, hogy tanuljon > Elküldöm a gyereket tanulni.*

A jubász kibajtja a birkákat, hogy legeljenek > A jubász kibajtja a birkákat legelni.

Veszek egy gitárt a gyerekeknek, hogy gyakoroljon. > Veszek egy gitárt a gyerekeknek gyakorolni.

- B) Azok a nyelvhasználati tények, amelyek egzakt szabályba nem foglalhatók, hanem csak a tendenciát, a prototípust adhatjuk meg – értelemszerűen ide tartozik a lexikai-szemantikai hibák legnagyobb része.**

A magyar nyelv képzőgazdasága a külföldi számára elképesztő. Az, hogy minden képző polifunkcionális, és minden funkció betöltésére több képző is alkalmas, az nem segíti az egzakt szabályalkotást. Itt mindenképpen érdemes megfogadnunk Fábrián Pál tanácsát, aki a *Világos és homályos* szavak című előadásában azt javasolja: a képzett szavakat sokáig a lexika szintjén tanítsuk, ne készítsük mindenáron a diákokat szóalkotó tevékenységre (1972: 64–67).

A képzők funkcióinak ismerete a nyelvtanulás felső szintjén nyújt igazi segítséget: a szótó és az illető képző lehetséges funkcióinak ismeretéből és a szöveggörnyezetből az ismeretlen szó jelentése kikövetkeztethető, tehát az ismereteket „visszafele” hasznosítja a tanuló. Ugyanakkor tény, hogy a diákok alkotókedvének nincs határa. Így fordult elő, hogy egy kislány nem akarta elszalasztani a lehetőséget, hogy az *úrségbe* utazzon. Valószínűleg a szöveggörnyezet hiánya okozta, hogy egy másik diák szerint *a tisztviselő arra való, hogy bordingon valamilyen tisztet*. Logikus, hogy a lázas ember *lázi* csillapítót szedjen, s közben azt is elmondja az orvosnak, hogy milyen *bája* van. (Az utóbbi ugyan már nem írható a képzők számlájára.) Hogy a testi-lelki nyavalyáknál maradjunk, álljon itt végezetül a hibák gyöngye, a német *'falsches Gebiss'* tükörfordítása, a *csalfa barapság*.

- C) A „félreérthető, félremagyarázható” hibák a grammatikai-lexikai homónimiából erednek; itt mindig az adott szituáció dönt.**

A hogy kötőszó és kérdő névmás azonossága érdekes helyzeteket teremthet. *A Nincs garancia arra, hogy jövök vissza* mondat igazán élőnyelvi, s nem is húztam alá pirossal benne semmit, bár tudtam: igazából arról volt szó, hogy *nincs garancia arra, hogy visszajövök-e*. A személyre, illetve a határozott tartalmú mellékmondatra való utalás „könnyítette meg” a feladat megoldását a direkt kérdés indirektté alakításánál. Végre egy alkalom, ahol mindegy, határozott vagy határozatlan ragozást használunk-e: *A mama megkérdezte/megkérdezett, hogy tudtam férjbez menni egy ilyen kellemetlen emberhez?*

- D) A magyar nyelv „túlpontosító” szemléletmódja a nyelvi rendszer minden szintjén nehézséget okoz a más világlátáshoz szokott idegennek.**

A nyelvi aprólékosság tüneteit akár a redundancia „melléktermékeként” is szemlélhetjük. Tény, hogy nyelvünk sokkal kisebb részekre osztja fel a világot, mondanivalóját nagyon precízen, árnyaltan adja elő. Az, hogy *a szerbek a törökök elől* – és nem a törököktől – *menekülve települtek Szentendrére*, megmagyarázható a helyviszonyok pontosabb megragadásával, de pusztán grammatikával nem magyarázható az *Insert document face down* fordítása – itt az udvariassági maximák megsértésétől kezdve, a helytelen nyelvi réteg megválasz-

tásán át az irányjelölés árnyalataiig mindent bevethetünk magyarázóelvként, de egy biztos: a *Pofa le papírt* a lényegnek nem a legárnyaltabb megformálása.

E) Két ellentétes tendencia, az ökonómia és a redundancia dominanciájából eredő hibák – mindkettő jellegzetes tendenciája a magyar nyelvnek, csak arra kell figyelni, hogy éppen hol melyik kerül előtérbe.

A nyelvi ökonómia szép példája a személyes névmási tárgy határozottság-határozatlanság szerinti egyeztetése: *Péter szeret engem, téged; de szereti őt*. Itt szó sincs az egyébként magyarázó elvként elfogadott logikai-fogalmi határozottságról, hanem a diskurzus szabályai adják a magyarázatot. A tényleges beszédhelyzetben – a párbeszédben – a névmás kitételét teszi feleslegessé a ragozás belső szabályossága: „– *Ismered Pistát? – Nem? Pedig ő azt mondta, hogy ismer. Nagyon kedvelem.*”

Redundáns jelenség a mutató névmási jelző egyeztetése + határozott névelő: *Ez a barna kutya az alatt a sárga szék alatt ül*, de idetartozik a kettős tagadás is, amely még a logikának is ellentmond. Hát még ha megtűzdeljük olyan ínycsengőkkel, mint az *Addig jár a korsó a kútra, amíg el nem törik*; illetve *Addig nyújtózkodj, amíg a takaród ér*. Mivel alaptétel, hogy grammatikai jelenségeket ne frazeologizmusok segítségével tanítsunk, álljon itt a harmadik variáció: *Addig beszélek, amíg az időm engedi*, illetve *Addig beszélek, amíg le nem jár az időm*.

A 2003-as Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián elgondolkoztatott Bárdos Jenő egy mondata: *Csak az elemzésre képes nyelvtudás használatos*. Először elképedtem: csak nem akarja itt elemeztetni a szerencsétlen diákokat? A megoldás abban rejlik, hogy mit nevezünk elemzésnek. A tudás csúcsa valóban az, ha a nyelvtanuló meg tudja indokolni, hogy az adott helyzetben, az adott körülmények között miért épp ezeket az elemeket választotta, miért ebben a formában ahhoz, hogy beszédshándékát megvalósítsa. Nekünk, tanároknak a hibaanalízis szintén azt jelenti, hogy meg tudjuk magyarázni, diákunk az adott helyzetben, az adott körülmények között miért épp ezeket az elemeket választotta, miért ebben a formában, s mit kell tennie ahhoz, hogy beszédshándékát megvalósítsa.

Irodalom

- Ballagi Móríciz 1855. *A' magyar szónyomozás, 's az összebasonlító nyelvészet*. Új Magyar Múzeum V.
- Fábián Pál 1972. „Világos” és „homályos” szavak. (Különböző nyelvek szókinccsének egy összevetési lehetőségéről, különös tekintettel a magyarnak mint idegen nyelvnek tanítására.) *Magyartanítás Külföldön* 3: 64–7.
- Kennosuke Ezawa 1985. *Sprachsystem u. Sprechnorm. Studien zur Coseriuschen Sprachnormtheorie*. Tübingen.